

סופרים במדים: התגייסות סופרים עברים לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה

רחל סטפק

מבוא

במלחמת העולם השנייה היו חששות כבדים לקיומו של היישוב היהודי לנוכח פלישה אפשרית של צבאות הציר לארץ, ובה בעת גם חרדה לגורלה של יהדות אירופה. ה'סופרים במדים' היו קבוצה של סופרים, משוררים ועורכים עברים בני הארץ, שהתגייסו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. הם כתבו פרוזה ושירה בנושאים מגוונים, אך מתחילת שירותם בצבא היו נושאי המלחמה והשואה מרכזיים בכתיבתם. סופרים אלה היו מודעים לחשיבותם של האירועים שהם נטלו בהם חלק. מעבר לשירותם בחזיתות ולסיועם לניצולי השואה בימי המלחמה ולאחריה, הם מילאו שליחות מסוג אחר: שליחות ספרותית. הם תיעדו ביצירותיהם את האירועים שחוו, וכך ייסדו וערכו עיתונים ועלונים עבריים ביחידות הצבא השונות ופרסמו בהם מיצירותיהם. יצירתם בימי המלחמה תיעדה את חוויותיו ואת תחושותיו של החייל היהודי מארץ ישראל בצבא הבריטי. אפשר לזקוף לזכותם את הופעתה של ספרות המלחמה כתופעה בתולדות הספרות העברית. אמנם בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה לכך תקדים, אך אז כתיבתם הספרותית של סופרים עברים שלחמו במלחמה טרם התגבשה לכדי תופעה ספרותית דורית. החיילים היהודים במלחמת העולם הראשונה היו פזורים בצבאות שונים, ולעתים אף לחמו זה בזה משני צדי המתרס. החיילים מבני היישוב היהודי שהתגייסו לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה יצרו מסה קריטית, ולעתים קרובות שירתו יהודים רבים באותה יחידה צבאית. קבוצה זו, שנוצרה בהקשר היסטורי וספרותי מיוחד, לא זכתה להתייחסות כתופעה ייחודית בספרות העברית. עד כה

התייחס המחקר למעמדה של מלחמת העולם השנייה במסגרת דיון ביצירתם של אחדים מהסופרים במדים, אך הדיון נערך בהקשר מונוגרפי פרטני, ללא עיסוק בקבוצה כתופעה.¹

התגייסות הסופרים על רקע מלחמת העולם השנייה והשואה

בימי מלחמת העולם השנייה הייתה בארץ ישראל קהילה של סופרים, רובם ילידי הגולה שעלו לארץ. סופרים אלה הגיבו על השואה בכל האמצעים שעמדו לרשותם.² הם השתמשו בקולמוסיהם לכתבת שירה, סיפורת ופובליציסטיקה אקטואלית, פעלו להפקת מפעלים ספרותיים, כגון סדרות ספרים ואנתולוגיות בנושא השואה, והשמיעו את קולם בכינוסים כדי להעלות את השואה על סדר היום הציבורי בארץ ובעולם.

עשרות סופרים לא הסתפקו באמצעי תגובה אלה, ובחרו להתגייס לשירות בצבא הבריטי, כחלק מכ-40,000 בני היישוב היהודי שהתגייסו לשורותיו.³ הסופרים המתגייסים היו, רובם, בעשור השני או השלישי לחייהם ובתחילת דרכם הספרותית. עם הסופרים במדים נמנו בין השאר אמיר גלבע, בנימין גלאי, יעקב אורלנד, מרדכי טביב, דב חומסקי, נח שטרן, צבי ברמאיר, אלה וילנסקי-אמיתן, יגאל קמחי, אריה טבקאי, יהודה האזרחי, משה מוסנזון, חיים שורר ואחרים. עיקר הדיון יהיה על סופרים אלה, שהתבלטו בפעילותם הספרותית בתקופת המלחמה.⁴ חוויית השירות הצבאי בימי מלחמת העולם השנייה הייתה לציון דרך אישי וספרותי בחייהם. כמה מהם נמנו תוך שנים אחדות עם הבולטים שבדור סופרי תש"ח והפכו לסופרים מרכזיים בתולדות הספרות העברית, אך היו גם כאלה שלא זכו למעמד מרכזי ונשכחו.

ב-12-13 ביולי 1942 ערכה אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל כינוס סופרים מיוחד בירושלים. הכינוס נערך על רקע החששות מפלישת הצבא הגרמני בראשות הגנרל רומל לארץ ישראל, כאשר רמת החרדה ביישוב היהודי הגיעה לשיאה. איום הפלישה עודד את ההתגייסות לצבא הבריטי, והנהגת היישוב פעלה להכנת תכניות חירום.⁵ משה שרתוק

1 ראו, למשל, חיים נגיד, 'איש הביניים: קווים לביוגרפיה של נח שטרן', בתוך: נח שטרן, בין ערפלים: שירים, תרגומים, רשימות, מהדורה מורחבת, תל אביב תשל"ד (להלן: בין ערפלים), עמ' 7-44; שלום קרמר, 'שירת דב חומסקי: הגדרות ביניים', בתוך: דב חומסקי, צעדים על גשר: מבחר שירים, תל אביב 1977, עמ' 427-440; חגית הלפרין, "בְּרֵל, האדמה בוערת": אמיר גלבע ושירתו בימי שואה ומלחמה, בתוך: אמיר גלבע, הנה ימים באים: שירים 1942-1946, תל אביב 2007 (להלן: גלבע, הנה ימים באים), עמ' 7-39.

2 ראו, רחל ורדיגר-סטפק, קהילת הסופרים העברים בארץ ישראל ותגובתה לנוכח השואה (1939-1945), עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב 2011.

3 יואב גלבר, תולדות ההתנדבות (4 כרכים), ירושלים 1979-1984; הנ"ל, 'מצדה': ההגנה על ארץ-ישראל במלחמת העולם השנייה, רמת גן 1990.

4 סופרים במדים נוספים היו שמחה אייזן, מיכאל אייזנשטט (לימים: דשא), אהרן זאב אשכולי, אברהם בירמן, משה בן-אלול, יהושע בריינסוף, ישראל זרחי, יהושע טן-פי, פסח ליפוביציץ (בן-עמרם), אריה ליפשיץ, אשר זליג פוסק, שלום קרמר ועוד.

5 יהודה באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית 1939-1945, מרחביה 1963, עמ' 144-188;

(שרת), מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, הציג בכינוס זה טענה מעניינת, שבדיעבד התגלתה כנבואית, בנוגע לעתיד הספרות העברית ולצמיחתם של סופרי דור תש"ח. כך הצהיר בנאומו: 'ישנם בצבור הסופרים צעירים אשר כוחם אתם ועליהם החובה להכנס בפנים לתוך שורת המתגייסים, להיות את חייהם ואת חיותיהם ולתת אחר כך את כל זה בצורות ספרות מתאימות. אם לא יקומו מתגייסים מבין הסופרים יהא מן ההכרח שיקומו סופרים מבין המתגייסים!'.⁶ ואמנם, המלחמות היו לנושא מרכזי בכתיבתם של בני הדור, שרבים מהם השתתפו לאחר מכן גם במלחמת העצמאות.

ההתגייסות של בני היישוב היהודי בארץ ישראל לצבא הבריטי החלה באורח ספונטני בפרוץ המלחמה, בספטמבר 1939, וקיבלה אופי מסודר יותר ככל שהלחימה התפתחה בחזיתות השונות ובעקבות גיבוש המדיניות של הסוכנות היהודית בתחום הגיוס. על הסופרים פעלה אותה מערכת של ערכים ושל מניעים להתגייסות שפעלה על כלל אנשי היישוב. במקרים אחדים ייתכן שהמניעים לגיוס היו אישיים, כגון דאגות פרנסה או רצון למימוש שאיפות אישיות, הגשמה אישית ועוד. הסכנה לגורל היישוב והצורך להגן עליו מפני פלישת צבאות הציר שימשו, כמובן, מניע מרכזי להתגייסות. חלקם התגייסו עקב רצונם להצטרף למאמץ העולם החופשי במלחמתו בנאצים מתוך הזדהות עמוקה עם היהודים באירופה, ובגלל הרצון האישי והציבורי לנקם על שואת יהודי אירופה.

מבחינה ביוגרפית, המכנה המשותף של חלק הארי של הסופרים שהתגייסו היה קשרם לגולה. כמעט כל הסופרים שישבו אז בארץ עלו כילדים או כנערים ממזרח אירופה או ממרכזה. משפרצה מלחמת העולם השנייה רדפה אותם עזיבת הבית, והעובדה שהם שהו בארץ בעוד רבים מבני משפחותיהם, חבריהם ומכריהם נשארו 'שם' עוררה בהם תחושות אשם עזות.⁷ המניע להתגייסות שייחד את הסופרים במדים משאר המתגייסים היה מעמדם כאנשי רוח, והתחושה הפנימית שנלוותה לו, של חובה מוסרית וציבורית.

קולות ראשונים למען התגייסות הסופרים לצבא נשמעו כבר בתחילת המלחמה. באוקטובר 1939 נדרש אברהם שלונסקי לשאלת גיוסם של הסופרים למלחמה, וטען שבעתות מלחמה על המשוררים להתגייס ככלל האזרחים: 'אין אפשרות לגייס את "השירה הצרופה, האמיתית", לשרות אזרחי בשעת חירום. [...] ובכן השירה – לא! והמשורר? כאדם, כאזרח – כן! יחד

יואב גלבר, 'התגבשות היישוב היהודי בארץ-ישראל, 1936-1947', בתוך: משה ליסק (עורך ראשי), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, חלק שני: תקופת המנדט הבריטי, ירושלים 1995, עמ' 303-463; תום שגב, המיליון השביעי: הישראלים והשואה, ירושלים 1991, עמ' 59-71.

6 משה שרתוק, 'בעת צרה ליעקב (כנוס הסופרים העברים בירושלים בכ"ז-כ"ח תמוז)', מאזנים, כרך יד/1, אב-אלול תש"ב (להלן: בעת צרה ליעקב), עמ' 387.

7 לפירוט מאפייניהם הביוגרפיים ראו, נורית גוברין, 'מִפְשָׁם מִחֻק: התגובות על השואה בספרות העברית של מי שלא היו "שם"', בתוך: הנ"ל, קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, תל אביב 2002 (להלן: קריאת הדורות), כרך א, עמ' 303-323.

עם כולם. ובדיוק כמו כולם. כלומר: בכלי המגן ממש, ולא בכלי היצירה.⁸ לתפיסה זו היו שותפים אנשי רוח נוספים.⁹

כגוף המייצג את קהילת הסופרים, עמדה אגודת הסופרים בקשר עם לשכת הגיוס של הסוכנות היהודית בנוגע להתגייסותם של סופרים שצו הגיוס חל עליהם.¹⁰ הסוכנות היהודית עודדה את הסופרים ליצור 'אווירה למען הגיוס',¹¹ ונתבקשה לתרום את חלקה בהטלת סנקציות על סופרים שלא מילאו את חובתם המוסרית.¹²

ככינוס המיוחד שערכה אגודת הסופרים ביולי 1942, עלתה לדיון באופן נרחב סוגיית השתתפותם של הסופרים במאמץ המלחמתי, ואף נשמעה קריאה גורפת להתגייסותם של כל חברי אגודת הסופרים כאשר קבוצת סופרים, שאין פרטים לגבי זהות השותפים בה, התארגנה והגישה עצומה שקראה להחליט שעל כל הסופרים להתגייס. על עצומה זו חתמו עשרות סופרים.¹³ מעבר לכך, הסופרים ביטאו בנאומיהם מגוון תפיסות באשר לאופן ההתגייסות הרצוי, אם התגייסות של ממש ואם גיוס של קולמוס למען המאמץ המלחמתי.¹⁴ הצעתו של מרדכי עובדיהו, למשל, הייתה שהסופרים יבקרו בחזיתות, במחנות הצבא ובלשכות הגיוס. עובדיהו גרס כי לאחר שהסופרים ייפגשו עם החיילים וילמדו את בעיותיהם ואת חוויותיהם, הם יוכלו להפוך לסופרי מלחמה, סופרים צבאיים.¹⁵ הכינוס עורר דיון מעל דפי העיתונות. יהודה קרני, לדוגמה, כתב בעקבותיו על החובה בגיוס הסופרים כי כל אחד יפעל לפי כוחו ויכולותיו. לדידו, הסופרים שאינם יכולים להתגייס מחויבים לגייס את עטם. כן קרא קרני להתגייסות הסופרים לתעמולה למען קרן של סיוע למגויסים ולמשפחותיהם.¹⁶ כחודש לאחר הכינוס התקיימה אסיפה בבית ביאליק לבירור הישגיו של הכינוס. לדברי אהרן חרמוני, מקהל הסופרים אמנם התגייסו שניים או שלושה סופרים, אך אין לייחס את התגייסותם לנאומים שנשמעו בכינוס. בסרקזם אמר: 'ואם כי אחד הנאומים סיים את דבריו בקריאה נלהבת "הסופרים – למערכה!" מהרו רב הסופרים בגיל הגיוס, בשובם מהכינוס –

8 אברהם שלונסקי, 'פיקוח נפש', **השומר הצעיר**, 27.10.1939, עמ' 11; ההדגשות במקור.
 9 ראו למשל, ר' בנימין, 'כינוס לסופרים', **מאזנים**, כרך יג/ה-ו, תשרי-חשוון תש"ב, עמ' 390.
 10 באוקטובר 1940 פנתה הסוכנות אל אגודת הסופרים בעניין גיוס הסופרים. ועד האגודה השיב שכל חברי אגודת הסופרים מבוגרים מגיל הגיוס שהוכרו עליו עד אז. ישיבת ועד אגודת הסופרים, 28.10.1940, **גנזים**, 25: ק-84872.
 11 מכתב לשכת ההתגייסות בתל אביב, הסוכנות היהודית לארץ ישראל, לאגודת הסופרים, 26.11.1942, **הארכיון הציוני המרכזי**, S37/895.
 12 ראו, מכתב הסוכנות היהודית לארץ ישראל לאגודת הסופרים, 8.3.1942, **גנזים**, 25: 21450/4.
 13 'כינוס הסופרים לעניני השעה', **דבר**, 13.7.1942; רפי עגנון, **בימי צרה ומצוקה: ועידות וכינוסי אגודת הסופרים העברים במלחמת העולם השנייה והיחס לשואה**, עבודת גמר לתואר שני, אוניברסיטת תל אביב 2001, עמ' 162.
 14 'חשבון הנפש של הסופר והיישוב העברי בארץ', **דבר**, 14.7.1942.
 15 מרדכי עובדיהו, בתוך: **בעת צרה ליעקב**, עמ' 392.
 16 'יק [יהודה קרני], 'פעולה ראשונה', **הארץ**, 16.7.1942; דב שטוק, 'כינוס הסופרים', **דבר**, 17.7.1942.

למערכות... העיתונים¹⁷. בסיום האסיפה הצהירו נציגי אגודת הסופרים: 'כל סופר עברי, בין שהוא בגיל הגיוס ובין שהוא למעלה מהגיל, אך יש בידו להתגייס מיד – יעשה את חובתו'.¹⁸ בחוברת מאזנים מאותו חודש נכתב שרשימת חברי אגודת הסופרים נבדקה, ושחייבי הגיוס מילאו את חובתם.¹⁹

הסופרים במדים וספרות המלחמה

מסיבות היסטוריות שונות, עד למלחמת העולם השנייה לא התפתחה בספרות העברית מסורת של ספרות מלחמה כמו בספרותם של עמים אחרים. בעיון בספרות של העם היהודי למן תקופת המקרא ועד לעת החדשה אפשר לסמן כמה נקודות ציון מרכזיות בהקשר זה: שירת דבורה, שירת שמואל הנגיד, ובימי מלחמת העולם הראשונה ספרותו של אביגדור המאירי ושירתו של אורי צבי גרינברג.²⁰ הסופרים שבחרו להתנדב לצבא הבריטי היו לחלוצים בשדה חדש של הספרות העברית, ולראשונה בספרות העברית יצרו קורפוס משמעותי של ספרות מלחמה כתובה בעברית. בהתאם למסורת ספרות המלחמה העולמית, עסקו הסופרים במדים במציאות חייו של החייל, בהווי האימונים, במרחק מן המולדת ובמפגש עם המוות בשדות הקרב. ספרות זו נעה בין היומיומי והשגרתי ובין שאלות קיומיות של גורל ומוות. לסופרים במדים הייתה השירה האמצעי המיידית והזמין ביותר לביטוי ספרותי של חוויותיהם, ועל כן קורפוס הטקסטים השיריים גדול מאוד ועולה בהיקפו על קורפוס הפרוזה אמיר גלבע, בנימין גלאי, דב חומסקי ונח שטרן בלטו בתחום שירת המלחמה. גלבע וגלאי השתייכו שניהם לחבורת 'ילקוט הרעים', חבורה שסימנה תקופה חדשה בתולדות הספרות העברית.²¹ בתחום הסיפורת בלטו הסופרים אריה טבקאי ויגאל קמחי, ובתחומי הפרוזה הפובליציסטית (רשימות הווי ומאמרים) בלטו חיים שורר ומשה מוסנזון. ביחידות שהגיעו אליהן – תובלה, תותחנים, חיל רגלים ועוד – שימשו הסופרים במדים כסוכני התרבות העברית לחיילים היהודים. הם היו מעורבים בהקמת עיתונים עבריים לחיילים ובעריכתם, ויצרו מרכזים ספרותיים עצמאיים באמצעות ביטאונים שהכילו בעיקר רשימות ודברי ספרות של הסופרים החיילים עצמם. בין השנים 1939 ל-1945 נוסדו עשרות כתבי

17 א' הרמוני, 'על כנוס-הסופרים ותוצאותיו: דו"ח על אספת סופרים בתל אביב, שנתקיימה ביום כ"ז באב תש"ב', מאזנים, כרך ט/א, תשרי תש"ג, עמ' 71.

18 'הסופר העברי ישתף מאמץ בגיוסו בנפש וברכוש', דבר, 10.8.1942.

19 'מידיעות הוועד המרכזי של אגודת הסופרים', מאזנים, כרך ט/ב, חשון תש"ג, עמ' 136; וכן ראו, 'הסופר העברי לשורות המלחמה של היישוב', דבר, 13.10.1942.

20 לטענתו של אבנר הולצמן, אביגדור המאירי היה הסופר העברי היחיד שהפך את חוויותיו כלוחם במלחמת העולם הראשונה למוקד מרכזי ביצירתו הספרותית: אבנר הולצמן, אביגדור המאירי וספרות המלחמה, תל אביב 1986; Glenda Abramson, *Hebrew Writing of the First World War*, Portland 2008.

21 ראובן קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, קרית מוצקין 1978, עמ' 63; נורית גוברין, "ילקוט הרעים": מציאות של המשך ומיתוס של התחלה, בתוך: קריאת הדורות, כרך ב, ירושלים 2002, עמ' 109.

עת עבריים של יחידות שונות.²² מקצת ביטאוני היחידות ראו אור כהוצאות חד פעמיות, ומקצתם ראו אור בתדירות תכופה: יומנים, שבועונים, ירחונים וכדומה. הביטאוני נדרו עם יחידותיהם, וכדברי אהרן עבר הדני: 'בעקשנות ובהתמדה בתנאי הנדודים הקשים קיימו היחידות את עלוניהן-עיתוניהן הקטנים'.²³ הם נכתבו בכתב יד או במכונת כתיבה, והודפסו בהקטגורף או בדפוס (והיו גם עיתוני קיר).²⁴ עיתונות עברית זו התקיימה לצד עיתונות החיילים של הצבא הבריטי, שהתפרסמה בשפה האנגלית, ובאה לענות על הצורך הבסיסי לקבל מידע על המתרחש בארץ ובעולם. הביטאוני פרסמו ידיעות מתורגמות מהעיתונות המקומית ומהעיתונות הצבאית האנגלית, מעיתונות ארץ ישראל, משידורי הרדיו וכן מהמתרחש ביחידה עצמה. היו אלה כמות מרכזיות לפרסום דברי ספרות מאת הסופרים במדים, ולעתים אף עוטרו החוברות בקריקטורות הומוריסטיות שתיעדו את הווי היחידה. הביטאון המרכזי של החיילים הארצישראלים בתחילת הדרך היה הדרו-שבועון החייל העברי, של יחידה 178 ר.א.ס.ק, יחידה עברית להובלה כללית. עורכו הראשון של החייל העברי היה אריה טבקאי, ששירת כנהג ביחידה לצד אמיר גלבע ואשר זליג פוסק. לכתב עת זה הייתה חשיבות רבה בעיצוב המסגרת החברתית והתרבותית בפלוגות העבריות.²⁵ בגיליונו הראשון, שראה אור ב־21 בספטמבר 1941, נכתב כי כוונתו לבטא 'את החיים הפנימיים של היחידה ואת הנעשה בכלל החיילים העברים ואת מחשבותיהם'. משנתו השנייה ואילך נערך השבועון בידי משה מוסנזון, ותפוצתו התרחבה. שני העורכים, וכן הסופרים מרכזי טביב, צבי ברמאיר, דב חומסקי ואמיר גלבע, תפסו מקום מרכזי בין משתתפי הביטאון, ופרסמו שירים שכתבו בזמן שירותם הצבאי.

עם מעברן של רבות מהיחידות הארצישראליות אל ארמת אירופה, עבר גם מוקד הפעילות העיתונאית. העיתון לחיל: עלון-חדשות יומי לחיילים עברים ביבשת אירופה, שהיה מיועד לחיילים עברים ביבשת אירופה, יצא לאור באיטליה ממאוס 1944. רבים מהחיילים שהשתתפו בהוצאת החייל העברי לקחו חלק גם בביטאון זה. כשעברה הבריגדה ביולי 1945 אל ארצות השפלה, הועבר ציוד המערכת לבריטל, ושם הופיע העיתון מחדש בשם

22 כתבי העת שפרסמו יחידות המגויסים הם נושא למחקר נפרד. שמותיהם מעידים על הקשר ההדוק להווי החיילים, למשל: בדרכים (יחידת ספקי המים 405), בטאון התותחנים (הסוללה ה-1 האנטי-אווירית), במאבק (החטיבה היהודית הלוחמת), החילת (505 Coy A.T.S.), יומן היחידה להובלה כללית 468, יומן יחידת ספקי המים העברית (מס' 11 א.ס.מ.), כנפות (היל התעופה המלכותי), מסעות ומעשים (פלוגה ארצישראלית להובלה כללית ר.א.ס.ק.), ניב החייל העברי (יחידות עבריות להובלה), עין המדבר (פלוגת ספקי המים 5), פעמי הרכב (הפלוגה העברית להובלה, 650 G.T.), ועוד. ראו, אהרן עבר הדני, עם במלחמתנו: שלושים שנות מלחמתנו מגאליפולי עד החייל, תל אביב 1953, עמ' 368; פנחס קופל ואחרים (עורכים), הפלוגות העבריות להובלה במלחמת העולם ה-II, תל אביב 1990 (להלן: קופל, הפלוגות), עמ' 433.

23 עבר הדני, שם, עמ' 368.

24 יעקב גיל (ליפשיץ), ספר הבריגדה היהודית: קורות החטיבה היהודית הלוחמת והמצילה את הגולה, תל אביב תש"י, עמ' 401.

25 קופל, הפלוגות, עמ' 433.

החיל.²⁶ לאחר שנח שטרן עבר מאיטליה לבלגיה הוא היה שותף במשך כשנה לעריכת המוסף הספרותי של הביטאון החיל יחד עם חיים בן אשר, ורבים משיריו, שחותם הזמן טבוע בהם, נדפסו מעל דפי עיתון זה.²⁷ הופעתו של כתב העת נפסקה ב־1946, כשהחיילים שוחררו. במהלך שירותם הצבאי, ובמקביל לפרסום בעיתונות החיילים, שלחו הסופרים במדים את יצירותיהם גם לעורכים הספרותיים בארץ ישראל, כדי לשמר את הקשר עם חיי הספרות בארץ ובמטרה לבנות לעצמם מוניטין כסופרים ארצישראלים. קהל הקוראים בארץ ישראל בימי המלחמה היה צמא לקולות מ'אי שם', ושלושה מעורכי הבמות הספרותיות המרכזיות של התקופה – גבריאל טלפיר, עורך גזית, אברהם שלונסקי, עורך המוסף הספרותי של הארץ (ומאוחר יותר עורך המוסף הספרותי במשמר) ויצחק למדן, עורך גליונות – הביעו עניין רב בכתיבתם של הסופרים המבטיחים וביקשו לטפחה. יצחק למדן אף פרסם לעתים מדור בגליונות שכותרתו 'הרהורים במשמר'. העיתון דבר בלט ביחסו החיובי אל הסופרים במדים, הן במסגרת המוסף הספרותי שלו הן במהדורת הצהריים שלו, שבה פורסמו לעתים קרובות מאמרים מאת חיילים בטור 'מן המערכה: מחיי החייל והחיילת העברים'. החל באוקטובר 1943 התפרסם בעיתון דבר גם טור מאת צבי ברמאיר.

רוב הסופרים במדים כינסו בספרים את יצירותיהם מימי המלחמה זמן קצר לאחר סופה. בספרים אלה נוכחים משמעותית חוויות המלחמה ומפגשם של הסופרים עם נושא השואה.²⁸ אחד המאפיינים הבולטים לעין הוא השוני בתפאורה הניצבת ברקע היצירות. בשולי השירים נהגו הסופרים במדים לציין את המקום שבו חוברו, וכך אפשר לדעת היכן שירת כל אחד מהם.

אמיר גלבע (1917–1984) נולד בשם ברל פלדמן בשנת 1914 ברדזיבילוב שבאוקראינה ועלה ארצה בתחילת שנת 1938. הוא התגייס לצבא הבריטי ביולי 1942 והשתחרר באוגוסט 1946. הוא שירת כנהג ביחידה הארצישראלית להובלה כללית מס' 178 (יע"ל). בשיריו ציין, בין השאר, את שמות המקומות: חולות ג'ניפה, אג'ד'פיה, פנג'זי, טריפולי, מלטה, פירנצה, אַנקוֹנה, רומא, קסינו ועוד. בנימין גלאי (1921–1995) נולד בוולדיבוסטוק שברוסיה ועלה לארץ עם משפחתו כשהיה בן חמש. הוא התגייס בשנת 1940, ושירת במסגרת חיל האוויר המלכותי הבריטי (RAF) במדבריות צפון אפריקה במשך שש שנים, עד יולי 1946.

26 יצחק לוי (לויצה), הנצחון אחר לבוא, תל אביב 1993, עמ' 119.

27 חיים נגיד, בין ערפלים, עמ' 17; אברהם ברודס, שם, עמ' 333.

28 שיריו של אמיר גלבע כונסו בחלקם בספר שבע רשויות, מרחביה 1949. לפני שנים מספר נתגלו כתבי יד של שירים גנוזים פרי עטו של גלבע, והם ראו אור בספר הנה ימים באים. ראו גם, דב חומסקי, אי־שם: שירים, ירושלים תש"ה (להלן: חומסקי, אי־שם); הנ"ל, משירי המדבר: 1942–1944, ירושלים תש"ז; בנימין גלאי, עם הרוח: שירים, תל אביב תש"ו (להלן: גלאי, עם הרוח). יגאל קמחי, אהלים: סיפורים מאי־שם, ירושלים תש"ד; יהודה האזרחי, עננים בסער: מספורי המלחמה, תל אביב תש"ז; אריה טבקאי, חיים מלאים, תל אביב 1953; משה מוסנזון וחיים שורר ליקטו את כתביהם ופרסמו אותם בספרים. ראו חיים שורר, החיל תשע אחת שבע שנים (מספרו האישי של חיים שורר), שראה אור בשנת תש"ו. על ספריו של מוסנזון ראו להלן.

בשיריו מופיעים שמות המקומות קהיר, מאלא-קלא (סודן) וחרטום. לצד שמות המקומות המפורשים כתב גלאי גם ציונים ערטילאיים של מקומות, כגון: במדבר, במדבר המערבי או אי שם, מונח שמשמעו 'קביעת האלמוניות של מקום חנייה אשר לחיילים בימי המלחמה'.²⁹

בנימין גלאי במדי חיל האוויר הבריטי
נירנברג, 4.2.1946
צלם לא ידוע, באדיבות מרכז קיפ

אמיר גלבע במדי הצבא הבריטי
מלטה, 1943
צלם לא ידוע, באדיבות מרכז קיפ

שירתם של הסופרים במדים עוסקת במפגש עם המרחבים הזרים ועם התרבויות הזרות. בשיר 'הפולקה' כתב גלאי על ערב של בילוי והוללות כך: 'נְשִׁים יְפוּת הָיוּ אֶז בְּקֵהִיר!..', 'הֵינִי הַלְבֵן, הַחֹלִיגִים, / הַפִּיֶסְטָה, הַנְּשִׁים־הַרוֹעְדוֹת - / כֵּן, כֵּן שְׂכַחְנוּ אֵי־מֵאֵין בְּאֵנו, / וְאֵן הָיוּ פְּנִינוּ מוֹעְדוֹת'.³⁰ דב חומסקי (1913-1976), יליד מינסק (1913), עלה לארץ ב-1936, התגייס בשנת 1941 ושירת בצבא הבריטי עד 1946. בשיריו בולטת ההתפעמות מן המדבר. הדבר נכון בעיקר בשירי המדור 'במדבר' שבספרו אי-שם ובספרו המוקדש למדבר, משירי המדבר.

כצפוי, נושא המוות תופס מקום מרכזי בשירת החיילים. החברים לפלוגה יצאו למשימות ולא שבו מהן, והמוות היכה בהם בפתאומיות. המשוררים שבחזית העידו על תחושת הסכנה שארבה להם עצמם ולחבריהם. שיר מאת אמיר גלבע שנכתב במדבר המערבי בשנת 1942, מתאר את הפגישה עם המוות לאחר מות חברו ליחידה: 'אֶתְמוֹל נִהְרַג פֶּה חֵבֵר. / וְהַיּוֹם עוֹד לֹא תִכְפֶּה לוֹ חוֹזְתוֹ מִרְחוֹק. / הִנֵּה הוּא מוֹטֵל לְפָנַי / צָעִיר / בְּקַפְאוֹנוֹ עוֹד עֵר / וְלִבּוֹשׁ כַּחֲק'.³¹ נושא זה עלה גם בשירתו של אשר זליג פוסק (1917-1987), יליד זלטופל, שעלה לארץ עם משפחתו ב-1935. הוא התגייס באוקטובר 1942 ושירת באותה יחידה עם אמיר

29 א' פלס [פינחס לנדר], 'השירה מאי-שם', גזית, כרך ז/א-יב, יולי-אוגוסט 1945 (להלן: לנדר, השירה), עמ' 57-58.

30 גלאי, 'הפולקה', בתוך: עם הרוח, עמ' 10-11.

31 גלבע, הנה ימים באים, עמ' 66.

גלבע.³² בשירו 'קדיש' מנובמבר 1944, כתב פוסק: 'יצא חֵבֶר תְּמִים אֶל שְׂדֵה הַקָּרֶב / הֵלֶךְ לֹא שָׁב [...] הֵרַחֵק פְּאָרֶץ-נֶכֶד, בְּהַ יְאוּר – / חוֹלוֹת מְדַבֵּר. / בְּאֵל חוֹלוֹת, תְּמִים וְכֵה-טְהוּר – / אֵי-שָׁם נִקְבְּר'.³³ גם בשיר 'התמול גואה' של דב חומסקי ניכר הפחד מפני המוות במלחמה: 'הַכְדוּרִים טְסִים הֵרַחֵק וְהַפְּצוֹת לְמִטָּה. / לְבִי, לְבִי, הֲגֵד נָא לִי – אִם חֵי אֶתָּה אוּ מֵתָ?'.³⁴

אמיר גלבע ואשר זליג פוסק באנטוורפן, 13.3.1946
באדיבות מרכז קיפ

באחד משיריו המחיש דב חומסקי את ההווי הצבאי באמצעות תיאור מגרש האימונים. לאחר צאתם של החיילים מן האימון מגרש האימונים שקט ודומם, אפילו פסטורלי. אך החסד אינו נמשך זמן רב, והשלווה נסדקת עם שחר, בתחילת הירי: 'עַם בְּקֶךְ שׁוֹב הָרָז / נְמוּג, נְמוּג בְּגַעַשׁ הָעוֹפְרֶת'.³⁵ שיר זה התפרסם במאסף בסער: מאסף, מוגש לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, בעריכת יעקב פיכמן, שיצא לאור בהוצאת אגודת הסופרים העברים בסתיו 1943. מאסף זה נתן ביטוי לקשר שבין ההתגייסות ובין שואת יהודי אירופה.³⁶ שירו

32 צביה קורן-לב, הגאון הרב הלל פוסק: חייו ופועלו, רמת גן 2011, עמ' 158.

33 אשר פוסק, 'קדיש', הגלגל, 8.11.1944, עמ' 16.

34 חומסקי, 'התמול גואה', בתוך: הנ"ל, אי-שם, עמ' 20; וכן ראו למשל בשירי בנימין גלאי, 'על ההולכים שלא ישובו', משמר, 24.12.1943.

35 דב חומסקי, 'מגרש האימונים', בתוך: יעקב פיכמן (עורך), בסער: מאסף, מוגש לחייל וחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל, תל אביב תש"ג (להלן: בסער), עמ' 24; הנ"ל, 'בפתח' רמלילות במשמר', בתוך: הנ"ל, אי-שם, עמ' 5-29.

36 את רעיון המאסף הגו ב-1942 ר' בנימין והסופר במדים אהרן זאב אשכולי. מכתב ר' בנימין לוועד אגודת הסופרים, ד' בסיון תש"ב (20.5.1942), גנוזים, 25: 21494/4; מכתב אהרן זאב אשכולי לוועד המרכזי של אגודת הסופרים העברים בארץ ישראל, א' חול המועד סוכות תש"ג (27.9.1942), שם, 25: 21497/4.

של חומסקי מאוקטובר 1942 משקף את מאווייו של החייל לברוח מהמציאות הקשה: 'רק לישון עד עבור הנחשול הזידון, / עד חלוף הטרופ השואג בעולם. / ופתאם להקיץ, אין רובה אין פידון, / רק צפור מציצת עם שמש עולה'.³⁷

הווי החיילים היה מרכזי בעיקר בסיפורת של הסופרים במדים. הפרוזה, בשונה מן השירה, רחבת יריעה, וביכולתה לתת ביטוי מקיף ונרחב יותר לחוויות ולהווי החיילים. במרכז רבים מסיפוריו של אריה טבקאי ניצבים יסודות אוטוביוגרפיים סביב דמותו המרכזית של מתנדב מבוגר המשרת ביחידת נהגים. אריה טבקאי, יליד 1904, עלה לארץ ישראל בשנת 1935 והתיישב בקיבוץ גבעת השלושה. הוא התגייס בקיץ 1941, בהיותו בן 38,³⁸ שירת כנהג והיה, כאמור, עורך הביטאון החייל העברי בראשית דרכו.³⁹ הסיפור 'ראשית' פרי עטו ראה אור באנתולוגיה בכור: מאסף בן-זמנו בעריכת ברל כצנלסון (יוני 1941). הסיפור מוקדש כולו לנושא ההתגייסות. גיבור הסיפור, חולתי, החליט להתנדב לצבא הבריטי בגיל מבוגר לאחר מאבק פנימי ועם חבריו בקיבוץ. בהתגייסו ביקש להשלים מה שלא הצליח בצעירותו, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשרצה להתנדב לגדוד הראשון ונמצא צעיר מדי. המניע השני להתגייסותו הוא 'חבל ארץ זה המשתרע מנגד. ארץ רחבת ידיים, ישרה, רוויה מים רבים, [...] יש דבר-מה העומד למעלה מכל זה, קשה יותר, גורלי יותר, המקנה את הבעלות המוחלטת על כל אדמות הארץ, ואת זה קונים במערכה'.⁴⁰ הסיפור מספר על קשייו של חולתי להתאים את עצמו לדרישות הקפדניות של הספּל. סיפור אחר של טבקאי, 'חיים מלאים', עוסק אף הוא בחייל מבוגר. תבורי נחוש להגיע לחזית המלחמה ולהילחם בעצמו אך אינו מקבל אישור רפואי להילחם.⁴¹

יגאל קמחי (1915-1993), בנו של הסופר דב קמחי, נולד בירושלים. בשנת 1942 התגייס לצבא הבריטי ושירת בחיל האוויר. בסיפוריו ניכרים הן הכתיבה האוטוביוגרפית הן העיסוק בהווי החיילים. 'סיפור שלא סופר' עוסק בהווי החיילים ובסיפורי הרכילות שלהם בשעות המנוחה וחוסר המעש. 'עם הרוח' הוא סיפור על חיילת-נהגת מארץ ישראל, ודרכו מאיר הסופר את עולמן של הנשים העבריות המשרתות שירות צבאי תובעני במדבר המערבי. 'רודריק' הוא סיפור על צעיר יהודי מצרי ממוצא איטלקי החדור להט ציוני ומחליט להתגייס ליחידה עברית בצבא הבריטי. הסיפור 'מלכת שבא' נסוב סביב דמותה של צעירה המשרתת כאחות בבית חולים צבאי. הסיפור 'המחרוזת' מגולל את סיפור ימי חופשתו של חייל עברי במצרים, בדרכו לארץ ישראל. בשונה מטבקאי, קמחי בחר לגיבורי סיפוריו מגוון דמויות – נשים וגברים, יהודים בני מוצא שונה – ודרכן טווה קווים להווי החיילים

37 דב חומסקי, 'משירי אי שם', דבר, 2.10.1942.

38 'בתנועת ההתנדבות', דבר, 2.11.1941.

39 שמואל הוגו ברגמן, 'שנה ל'חייל העברי'', דבר, 25.9.1942.

40 אריה טבקאי, 'ראשית', בתוך: ברל כצנלסון (עורך), בכור: מאסף בן-זמנו, תל אביב תש"א, עמ' 248.

41 אריה טבקאי, חיים מלאים: סיפורים, תל אביב 1953 (להלן: טבקאי, חיים מלאים), עמ' 63-75; וכן ראו

הסיפור 'מכתבים מאמצע הדרך במדבר', שם, עמ' 76-81 (פורסמו במקור בגליונות, 'תש"ב-תש"ג).

היהודים בצבא הבריטי. שלל סיפוריו משרטטים את מציאות החיילים הארצישראליים שהתנדבו לצבא הבריטי.

השוואה ביצירת הסופרים במדים

הידיעות על השוואה עוררו בקרב הציבור היהודי בארץ ישראל קשת של תגובות רגשיות: תחושת חוסר אונים, רגשות אשם, רצון לנקום במרצחים ועוד. דינה פורת סבורה כי הדאגה האישית והקבוצתית ביישוב היו לסדר יום ציבורי כולל שהוכיל להתנדבות ליציאה לאירופה לתפקידים שונים, תרומה ממשאבים צנועים, העלאת רעיונות להצלה ולקשר, חתימה על עצומות, השתתפות בעצרות אבל, קליטת פליטים ועוד.⁴²

ההתגייסות הנרחבת של היישוב היהודי לשורות הצבא הבריטי הייתה אחד הביטויים המובהקים לשאיפה לקחת חלק פעיל בתגובה על זוועות השואה. לצד תיאור תחושותיהם וחוויותיהם של הסופרים במלחמה, בולטת ביצירתם גם נוכחותו של נושא השואה. תחושת האשם על כך שבני משפחה נותרו מאחור, האבל על בני המשפחה שנספו, הקריאה לנקם והמפגש עם ניצולי שואה היו מרכיבים מרכזיים ביצירות אלה. דוגמה מאוחרת לכך היא הרומן **פצעי בגרות** לחנוך ברטוב (1965). חנוך ברטוב (קודם: הלפגוט) נולד ב-1926 והתגייס לצבא הבריטי ב-1943. בעדויות אוטוביוגרפיות הוא הגדיר את תקופת שירותו כבריגדה כתקופה מכוננת בחייו ככלל וביחסו לשואה בפרט. ספרו **פצעי בגרות** מציג את הדילמות שהחיילים היהודים נתקלו בהן במפגשם עם שבויים גרמנים בסוף מלחמת העולם השנייה.⁴³ לאחר הודעת הסוכנות היהודית על ההשמדה השיטתית באירופה (23 בנובמבר 1942), החלו להישמע ביתר שאת קריאות לנקם כגון 'נהפוך אבלנו לזעם נקם' ו'אל אבל ואל דמע – נקם'.⁴⁴ פורת ציינה כי כאשר הוטל על הבריגדה היהודית להיות חיל כיבוש בגרמניה צוידו חיילי הבריגדה בתריסר דיברות שמוטיב הנקמה מופיע בהם, אך לא נקמה במובן של 'עין תחת עין'. נוסח הדיבר החמישי, למשל, היה: 'זכור – הופעתנו כחטיבה על דגלה וסמלה – לעיני העם הגרמני בארצו, נקמה היא!'⁴⁵

אמיר גלבע הוא אולי הבולט מבין קבוצת הסופרים במדים מבחינת היקף עיסוקו בשואה. לרקע האישי שלו היה ככל הנראה חלק מכריע בכך. כשעלה לארץ בשלהי 1937, הוא שמר מפני הוריו את סוד תכנית עלייתו לארץ במצוות אנשי 'החלוץ'. הוא עזב את הבית ושוב לא ראה את משפחתו.⁴⁶ בסוף שנת 1942 התחיל להבין כי הולך ופוחת הסיכוי שבני משפחתו עודם בחיים וידע כמעט בוודאות שהם נספו. ב-3 בדצמבר 1942, כתב לנתן אלתרמן: 'אני

42 דינה פורת, קפה הבוקר בריח העשן: מפגשם של היישוב והחברה הישראלית עם השואה וניצוליה, ירושלים 2011, עמ' 19.

43 חנוך ברטוב, 'אין אמת בריבה על אדישותנו לשואה', עתון 77, חוב' 144-145, 1992, עמ' 66-69.

44 'נהפוך אבלנו לזעם נקם', דבר, 30.11.1942.

45 דינה פורת, **מעבר לגשמי: פרשת חייו של אבא קובנר**, תל אביב 2000, עמ' 229; וכן ראו מיכאל בר-זהר, **ביום נקם: פרשת הנקם היהודי בנאצים**, תל אביב 1991.

46 הלפרין, בתוך: גלבע, הנה ימים באים, עמ' 9.

רואה את אבא ואמא אילמים בקפאונם המשגע. אני שומע אנקת אחיותי המובסות. ראשי טס עם גולגולותיהם של אחי הערופים – אני שפל, מקולל, משום שאני חי ורחוק מגלד דמם'. הוא נתקף רגשות אשם עזים על שעזב את בני משפחתו: 'שכחת בשירי ודמי כנראה הדריכתני, כי איך יכולתי עד עכשיו לשכחם, את הקרובים לי ביותר'.⁴⁷

כששהה במדבר המערבי בשנת 1942, כתב גלבע שיר הפותח במילים 'הנה ואכבהו את הנר', המביע את הידיעה הפנימית על גורל יקיריו שנותרו 'שם': 'הנה ואכבהו / את הנר. / לא רק נר נשמה הוא / הוא נר הגוף המתענות / של אבא, / של אמא, / של אחותי הקטנה / של אסתר – / הנה האים מתבהר – / הנר בוכה בלי הפוגות'.⁴⁸ ב-26 בספטמבר 1944, ערב יום הכיפורים, כתב שיר הפותח במילים 'עיני קרועה לפחד'. בשיר זה קוראים לו אחיו, יהושע ומשה: 'ברל, האדמה בווערת'.⁴⁹ שירו 'גן נעול בווער' מתאר ביקור של הדוכר בעיירתו, במהלכו הוא מתוודע להרס הרב המיוצג בידי העצים הבווערים: 'עד האדים המראה את בקרי מול עיר האדס-הצוות / בגלשים חמים לא-מכאן שדמו למארה נוקמת. / ובקר עירי אל יום בפרעיו עולה ופורח / ועירי בייגון ובחיל את עשן השרפה נושמת'.⁵⁰ אחד השירים הבולטים שבשירי הנקם של הסופרים במדים הוא שירו 'טל נקמות', אותו כתב גלבע בעת ששהה בבית החולים בפרינצה בנובמבר 1944,⁵¹ והוא בנוי מחמישה חלקים. האחרון שבהם, הפותח במילים 'אני הולך לקראתך', עוסק במפגש הצפוי עם האויב הגרמני: 'אני הולך לקראתך / בחיל. / אני הולך לקראתך / ביודעים. / אני הולך לקללך בחרון / ובככי [...]. אני הולך אל אשך שצנן / לקרע את גלימות כל מולידיך / ולקבר / את קשיותך הגוססת / בטמאת השרפות של עריך'. גלבע מסביר את המניע לנקמה זו בשתי השורות האחרונות של השיר: על כפות ידיו הנוקמות 'צואות קדושי' – 'טל נקמות!'.⁵² אמיר גלבע אמנם איבד רבים מבני משפחתו בשואה.⁵³

47 שם, עמ' 16-18.
 48 אמיר גלבע, 'הנה ואכבהו', לחייל, 10.11.1944, עמ' 2; הנ"ל, הנה ימים באים, עמ' 65.
 49 הנ"ל, [עיני קרועה לפחד], לחייל, חוב' 224, 1.12.1944, עמ' 2; הנ"ל, הנה ימים באים, עמ' 99-100.
 50 הנ"ל, 'צורר שירים' (מתוך 'חיי עולם'): 'שירי', 'שמש בהרים', 'אביב' ו'גן נעול בווער', ילקוט הרעים: לספרות חרישה, תל אביב תש"ה, עמ' 53-56.
 51 הנ"ל, הנה ימים באים, עמ' 146.
 52 הנ"ל, 'טל נקמות', משמר, 26.1.1945; וכן ראו, הנ"ל, 'אביב תש"ה', לחיל, 28.3.1945, עמ' 5.
 53 בשנת 1956, גלבע מילא תשעה דפי-עד ביד ושם, בחתימת ברל פלמן ובסוגריים הוסיף: אמיר גלבע. דפי העד מדווחים על מותם של בני משפחתו: אביו, חיים (נפתלי) הרץ פלמן; אמו, פרידה צביה פלמן (לבית כגן); אחיו, משה פלמן; אחיותיו אסתר (דבורה) פלמן, ביילה פלמן, שרה (גיסל) פלמן, כרנציה ובנה יוסי (יוסף), להם הוא גם הקדיש את השיר 'נשמת יוסי בן אחותי ברוניה'; וגיסו, אהרן פומס. ברף העד לאביו, גלבע ציין את זמן ומקום המוות: רדזיבילוב, תשרי תש"ג. ראו, ארכיון יד ושם (להלן: איר"ש), המאגר המרכזי של שמות קורבנות השואה.

המשוררת אלה וילנסקי-אמיתן⁵⁴ התגייסה לצבא הבריטי ב-1940 ושירתה במסגרת חיל הנשים, ATS.⁵⁵ בשנת 1943 פרסמה את השיר 'In memoriam': לאבי', ובו תיארה את היום שבו תפקוד את קברו בבית עלמין 'בְּקֶצֶה עִיר נְכָרִיָּה בְּצַפֹּן', אך מצבתו לא תימצא מעל קברו: 'דְּמוּ הַטְּהוֹר סֶפֶג רִגַב עֶפֶר / וְהָיָה לְאָבִי – מְצֵבָה'.⁵⁶ ואכן, בשנת 1955 וילנסקי-אמיתן העידה בדף עד ביד ושם כי אביה מיכאל יוסף נרצח בדורפאט בדצמבר 1941.⁵⁷

דב חומסקי כתב אף הוא שירים רבים מאוד על השואה בזמן התרחשותה. החלוקה בין שירי המלחמה ובין שירי השואה עולה בבירור מאופן העריכה של ספרו שיצא לקראת תום המלחמה, אי-שם: שירים. המדור 'ברֶתְמָה' שבספר זה כולל 14 שירים שנושאים השואה.⁵⁸ שירים אחדים עוסקים במוותם של בני משפחתו בשואה ובדחף הנקם שבער בו. שיר קצרצר בן 22 מילים מבטא את תחושת שליחותו כחייל השואף להגן על אחיו היהודים. השיר מביע גם את תחושת האחוה של החייל עם אחיו בגולה. להלן השיר כמלואו: 'מִי יִתְנַנֵּי בְּכָל דְרָכֵי / מְלוֹן אֶחָי. / בְּזֶה רוֹבֵי לְסֶךְ בְּעַדְם / מְקֻלוֹן וּמְדָם – / לֹא בְּצוּם וְלֹא בְּסִגּוּף, / אַחַת הִיא הַנֶּפֶשׁ וְאַחַד הוּא הַגּוּף'.⁵⁹

דב חומסקי כתב בשיר הפותח במילים 'קרבן נוסף' על החשש לגורל בני המשפחה שנתרו 'שם'.⁶⁰ 'לְשֵׁם אֶחָי וְאַחֹתַי הֶרְחַק, / אֱלִי, אֵיִם עֶכְשָׁיו, אֵיִם?'⁶¹ חומסקי חיבר מחזור בן שלושה שירים על נקמת החייל היהודי בעם הגרמני. השיר הראשון פותח במילים 'שולחן רעוע' (מאוחר יותר נקרא בשם 'הסב והנכד'). זהו אחד משיריו הכולטים על השואה שראו אור במהלך שירותו הצבאי. השיר עוסק ברצח היהודים בשואה, צעיר ושב, אמהות ותינוקות. הדובר נזכר בסבו ומבטא את תחושתו הפנימית כי עליו לנקום את מותו: 'סְבִי תִקֵּן חֲצוֹת עִם רוּחַ מְשִׁתְּרֶכֶת, / אֲתִי זֵינִי נִכּוֹן וְהוּא מְזַעֵיק: שְׁלֹם! / כְּרוֹז הָיָה סְבִי, וְאֲנֹכִי – הַנֶּכֶד, / תּוֹבֵעַ בְּאוּרֵי עֲנוּת יְרוּשָׁלַם'.⁶² נקמה זו באויבים התאפשרה בכחירה להתנדב לצבא הבריטי וללחום כנגד כוחות מדינות הציר. השיר השני, הפותח במילים 'שאוני, הרוחות, ברלינה', מתאר את יצר הנקמה הבווער בו להגיע לברלין ולנקום בה בהריסתה בידי חרבו: 'אֲשֶׁר עָשׂוּ אֲתִי אֲזַכְרָה / וְלֹא אֲשַׁכַּח עַד יוֹם גְּזוּעִי. / חֶרְבִי בָּהּ לֹא תִסַּג אַחוֹרָה / עַד אִם תָּהִי

54 אלה וילנסקי-אמיתן (1990-1995), ילידת דורפאט שבאסטוניה, עלתה לארץ ב-1925.

55 על גיוס נשים לצבא הבריטי ראו, ברכה חבס, בנות חיל: ספר אי-טי-אס, תל אביב 1964; צביה כהן (עורכת), התנדבנו לצבא הבריטי: חיילות ארצישראליות במלחמת העולם השנייה, תל אביב 2005.

56 אלה וילנסקי, 'In memoriam': לאבי', דבר (מהדורת צהריים), 3.9.1943.

57 איז"ש, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה, דף מספר 55037.

58 שלושת המדורים 'בפתח', 'מלילות במשמר' ו'ארחות' עוסקים בשירות הצבאי. המדור 'מדבר' אף מכיל שירי התפעמות מכוחו הקמאי של המדבר, בהשראת השירות הצבאי בחולות המדבר של צפון אפריקה. חומסקי, 'מי יתנני', בתוך: הנ"ל, אי-שם, עמ' 42.

59 הוריו חנה ויוסף חומסקי. אמו כנראה נספתה בשואה. דף עד לזכר חנה חומסקי, אשת יוסף, מקרטור-ברזה, המאגר המרכזי של שמות קרבנות השואה, איז"ש (על סמך ספר היוזכר לקהילת קרטור-ברזה). דוד תדהר, 'דב חומסקי', אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובוגריו, כרך 4, תל אביב 1950, עמ' 1642.

60 חומסקי, 'קרבן נוסף', בתוך: הנ"ל, אי-שם, עמ' 39.

62 דב חומסקי, 'שולחן רעוע', דבר, 6.10.1944; ראו גם הנ"ל, אי-שם, עמ' 34.

חֲרָבָה וְעַי'.⁶³ אך אף הרס זה אין בו, לפי חומסקי, תמורה ראויה לפשעיהם, ויש להכות בהם מכה אנושה: 'אֲשֶׁר עָשׂוּ בְקִרְוֹן רַכְבָּת, / עָשׂוּ בְמַחְנֵה הַסֶּגֶר – / אֲנִי אֶכֶּה בָהֶם פִּי שֶׁבַע / וְסוּד נִצְחִי לֹא יִשְׁקֵר...'. השיר השלישי במחזור השירים נפתח במילים 'הכדורים האלה'. נושא השיר הוא הכדורים שברובהו של המשורר. על כדוריו שלא נורו הוא מבקש 'נָאֵל אֵת חֲרָפְתָּם', ועל חרבו הוא מבקש 'אֵת צְמֹאוֹנָה רְוֵה מִיָּד', שהרי בוערת בו שליחות: 'קְבֹרוֹת אַחֵי בְמִרְחָקִים טוֹפְחִים עָלַי: נָקֵם!'.⁶⁴

באפריל 1945 התפרסם פרולוג למחזה פרי עטו של אריה טבקאי בכתב העת גלינונות. הקטע מציג שיחה בין שמונה חיילים יהודים בצבא הבריטי לעת ליל במדבר לוב. הם יושבים בבקתה הבנויה בתוך האדמה ששימשה את הגרמנים בזמן ההפצצות. הבקתה מוארת בנרות ממחסניהם של הגרמנים. החיילים משוחחים על תחושת ההיעדר בקשר המכתבים עם בני משפחותיהם שנשארו 'שם', ולפתע אומר חייל אחד שהמערה מלאה נשמות. אחד הסמלים פוקד לכבות את הנר לקראת השינה ואז אהר'לה, החייל היחיד המזוהה בשמו, קורא: 'לא! לא! לא לכבות את הנר'. הוא חוסה בגופו על הנר ואומר: 'אני רואה אותם! אני רואה אותם! את אבא, את אמא, את דבורה, את הסב הזקן. הה, תנו לי להביט לתוך פניהם, עוד!'.⁶⁵

'שיר לכת' של המשורר במדים נח שטרן, שנדפס באנתולוגיה בסער, מתאר את המוטיבציה של החייל היהודי בשדה הקרב. נח שטרן (1912–1960), יליד העיירה יאנובה בליטא, עלה לארץ ב־1935 לאחר לימודים אקדמיים בקנדה ובארצות הברית. הוא התגייס בשנת 1942 בעיקר בשל קשייו הכלכליים, כיוון שלא מצא משרה מסודרת בארץ, אך גם בגלל סבלו על גורל יקיריו שנותרו מאחור, בליטא.⁶⁶ תקופה כלשהי שירת בחיל הרגלים,⁶⁷ ולאחר תקופת המתנה עבר לאיטליה עם שאר גדודי החטיבה. הוא שירת בצבא הבריטי במשך שש שנים.⁶⁸ כבר בשורה הפותחת ב'שיר לכת' נרמז צערו של החייל. הוא התבקש להתגבר עליו ('הֲרַחֵק אֵת הַצֵּעֵר') כדי שיוכל להתמקד במשימה שלפניו.⁶⁹ הבית השני מסביר את תפקידו של החייל היהודי בעת הזאת: לזכור את אחיו השוקעים בתהום, לנקום את רצח בני עמו ולשאת את דגל המלחמה בגאון. מעניין תיאורו של העם היהודי היושב בארץ ישראל כבנו המיותם של העם היהודי בגולה: 'אֲנַחְנוּ יִתְמָנוּ / מֵעַם לֹא רָחַם עוֹד, / גּוֹלוֹת שֶׁל עַמָּנוּ שׁוֹקְעוֹת בְּתֵהוֹם. / אַךְ כֹּל עוֹד לֹא תִמְנוּ / נִקּוּם אֵת הָעַם עוֹד, / נִשָּׂא אֵת דְּגְלֵי מְלַחְמָתֵנוּ בְּרוֹם'. הבית השלישי והאחרון מנסה להרחיק שוב את הצער מלב החייל ולמקרו

63 חומסקי, 'שאוני, הרוחות, ברלינה', דבר, 6.10.1944.

64 חומסקי, 'הכדורים האלה', שם; הנ"ל, אי-שם, עמ' 37.

65 אריה טבקאי, 'לתוך פניהם (פרולוג למחזה)', גלינונות, כרך יז, ד, אדר-ניסן תש"ה, עמ' 168.

66 רן יגיל ועמוס אדלהייט, 'מבוא', בתוך: נח שטרן, אגרוף גורלו המר: מבחר שירים, תל אביב 2002, עמ' 7; נגיד, בין ערפלים, עמ' 16; זאב גריס, 'נשק רוחני-ספרותי: 'בסער': מאסף לחייל ולחיילת העברים מאת סופרי ארץ ישראל', עת-מול, מס' 205 (2009) עמ' 23.

67 ברודיס, בין ערפלים, עמ' 333.

68 נגיד, שם, עמ' 16.

69 נח שטרן, 'שיר-לכת', בתוך: בסער, עמ' 1; בין ערפלים, עמ' 123.

במלחמה. על החייל לעורר בקרבו 'גְבוּרָה עֲתִיקָה', לצלוח את הסערה ולהתמיד במשימתו 'עַד שְׁחַר כְּרַעַם יָבִיא אֶת הַדְרֹר'.

נח שטרן עסק בסוגיית הנקם בהתייחסו להתנגדות האקטיבית של יהודים אל מול הנאצים. הוא הקדיש לנושא המרד את השיר 'ליצחק וחיה' (הכוונה ליצחק צוקרמן ולחיה גרוסמן), ושיבח את הבחירה בדרך המרידה: 'פְּשׁוּט וְעֲנָקִי פֶּפֶרְק־זֶהָר / הוּא סְפוּרְכֶם עַל מֶרֶד בְּכִלְיָה'.⁷⁰ התפיסה של המרד כאירוע מכונן בסדר גודל לאומי באה לידי ביטוי בטענת המשורר כי העם מצווה לזכור את מורדי הגטאות כשם שעליו לזכור את דבר האל.

השירון **מזמורים לחייל היהודי** בעריכת ישעיהו שפירא (1942) היה ניסיון מלאכותי לייצר מסורת של ספרות מלחמה 'מלמעלה', ביוזמתו של הוועד הארצי למען החייל היהודי. הקובץ נפתח במניפסט קצרצר המסביר את המניעים להוצאתו, ובראשם ייסודה של מסורת זמר לחיילים העברים: 'מזמורים אלה הם אצלנו נסיון ראשון לחיבור "שירי חיילים" וודאי לקויים הם בחסר וביתר. טרם נוצרה בתוכנו מסורת רבת שנים בהווי צבאי ואף הביטוי השירי אינו שלם. אולם נראה לנו, כי חוברת זו תשמש תרומה להתהוות המסורת הזאת ולהפצת שירי המולדת והצבא בקרב החיילים היהודים'. השירון כולל 74 שירים. הוא זכה לפופולריות רבה בקרב החיילים העברים, והודפס במהדורה נוספת בשנת 1943. הניסיון ללקט שירים למען החיילים עוד בטרם נתפתחה מסורת כזאת 'מלמטה', מפרי עטם של הסופרים במדים עצמם, הוביל לכך שרוב השירים שכוונסו במהדורה הראשונה נכתבו לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. במארס 1945 ראתה אור גרסה מורחבת של **מזמורים לחייל היהודי**, אף היא בעריכת ישעיהו שפירא. השירון נקרא שיר ומזמור לחייל ופורסמו בו שירים לטובת החיילים היהודים ששירתו בצבא הבריטי. שירון זה נפתח במניפסט המתאר את ייעודו: 'ללוות את חיילינו במלוי תעודתם הכפולה: ללחום ולהציל. לנקום את דם אחינו השפוך ולהציל את שארית העם מצפרני הכליון, לנחמו ולעודדו על ידי הבשורה הגדולה של גאולתו במולדת'.⁷¹

בשירון 103 שירים המחולקים לשבעה מדורים, בצירוף תווייהם ובלעדיהם. המדור 'שירי חיילים' כולל שירי לכת, שכמה מהם עוסקים בצאת החיילים לחזית למען המולדת ולהגנתה ומביעים את נכונות החיילים העברים למות למענה, לדוגמה: 'כִּי כָּל חַיִּל אוֹהֵב אוֹתָךְ, מוֹלְדָתְךָ, / וְזאת יָדוֹ לְנַצַּח לֹא בּוֹגְדָתְךָ. / תַּחֲיֵה הַיָּד, שְׁנִשְׁבַּעָה לְמוֹת / עַד אִם יוֹנֵף הַדָּגֵל הַשְּׂמוּטוֹ!'.⁷²

70 נח שטרן, 'ליצחק וחיה', החיל, 16.9.1945; בין ערפלים, עמ' 143.
 71 ישעיהו שפירא (עורך), שיר ומזמור לחייל, תל אביב 1945 (להלן: שפירא, שיר ומזמור לחייל).
 72 יעקב אורלנד, 'שיר הלגינות', שם, עמ' 53.

הנגם הוא תמה מרכזית הנוכחת במרבית שירי הסופרים במדים שנדפסו בשירון. השירים מצביעים על הזיקה שבין השואה ובין לחימתו של החייל העברי בחזיתות, וקוראים לחייל העברי לזכור את אחיו שנרצחו ולנקום את מותם. כך, לדוגמה, נושאי הנגם באויבים והגמול על פשעיהם הם מוטיבים מרכזיים בשני שירים פרי עטו של יעקב אורלנד, שהתגייס לצבא הבריטי בשלהי 1939.⁷³ הראשון שבהם הוא 'שיר-נגם' שהלחין ידידיה גורוכוב. השיר עוסק בשני דורות, דור האבות 'שִׁפְרָעוּ עַל בְּרַכָּם' ודור הבנים 'שִׁשְׁבְּרוּ אֲזִיקָם', והם 'לֹא יִנְיָחוּ נַשְׁקָם'. הם נקראים לנקום את מות האבות. פזמונו של השיר פותח בשורות: 'חַי חַי חַי הַנְּקָם!' והשיר מסתיים במילים: 'אֲשֶׁרִי שׁוֹלֵף מִתַּעַר / חָרַב נְקָמוֹת!'.⁷⁴ שירו השני של אורלנד בשירון, 'שיר החייל', נכתב ב-1942,⁷⁵ והולחן בידי מרדכי זעירא. החיילים נשבעים לנשקם שלא יושב בלי למלא את ייעודו לנקום: 'דָּמְנוּ נְהָר וְאֶשֶׁר, / בְּרִיתֵנוּ קוֹרֵאת: נְקָם! / נִשְׁבַּעְנוּ, אֲחִים, לְנֶשֶׁק / אֶשֶׁר לֹא יָשׁוּב רִיקָם'.⁷⁶ לפי מחקרה של תמר וולף-מונוזון, השיר היה לאחד משירי הזמר הנוודים של התקופה, אך לשיא הפופולריות שלו הגיע לאחר הקמת הבריגדה היהודית, אז זכה למעמד של המנון החטיבה.⁷⁷ בשירם של תותחני החוף, שמחברו לא נודע ומלחינו הוא מ' ביק, הנגם הוא נושא מרכזי: 'כִּי מֵאֵשׁ לִילוֹת אֶדְמּוּ! / לְאוֹרֵם רְאִינוּ עֵם / שִׁכְנֵנוּ בְּנֶשֶׁק קְמוּ – / לְהַדְלִיק לְפִיד נְקָם!'.⁷⁸ בשיר 'התותחן' מאת חיים שורר, לימים עורך דבר, מופיע הבית: 'צַר אֶכְזַר עֲלֵינוּ קָם, / אוֹמֵר לְהַכְחִידֵנוּ; / בְּכַלֵּינוּ אֵשׁ נְקָם, / לֹא יִקְרַב עֲדֵינוּ!'.⁷⁹

מוטיב הנגם עולה גם במסגרת הסיפורת של הסופרים במדים. הסיפור 'צבר' מאת אריה טבקאי מספר על יחידת הנהגים הארצישראלית. הסיפור נפתח בקליטת חיילים חדשים ביחידה, כשהרב סרן שואל כל חייל חדש לסיבת התגייסותו: 'כדי להכות את היטלר – כזו הייתה תשובתם של רוב החיילים'. אף בסיפור 'השי' של טבקאי עולה מוטיב הנגם. במרכז הסיפור ניצבת דמותו של ברוך באק, ניצול שואה שהתגייס לצבא הבריטי. הוא ברח מ'שם' בחופזה וכל בני משפחתו נשארו מאחור. הוא אמנם הצליח להגיע לארץ ישראל, אך השקט היחסי בארץ לא נתן לנפשו הרצוצה מנוח והוא בחר להתגייס. עיניו 'נעוצות הן במחוזות-העבר' והוא נעשה אכול בתאוות נקם.⁸⁰

הסיפור 'מוטיל פרטיזאן' באסופה אהלים ליגאל קמחי הוא סיפור על פרטיזן יהודי. מוטיל ראה את בני משפחתו נרצחים לנגד עיניו, ואת אחותו הנשואה ושתי בנותיה מפרפרות

73 תמר וולף-מונוזון, "שיר לפי חרב זמרי": שירה, מאבק ומרי ב'להקה הצבאית העברית", קתדרה, מס' 127 (תשס"ח), (להלן: וולף-מונוזון, ושיר לפי), עמ' 89.
 74 יעקב אורלנד, 'שיר-נגם', בתוך: שפירא, שיר ומזמור לחייל, עמ' 48-49.
 75 וולף-מונוזון, ושיר לפי, עמ' 100.
 76 יעקב אורלנד, 'שיר החייל', בתוך: שפירא, שיר ומזמור לחייל, עמ' 66.
 77 וולף-מונוזון, ושיר לפי, עמ' 100-101.
 78 [ללא שם מחבר], 'תותחני-החוף', שם, עמ' 59.
 79 חיים שורר, 'התותחן', שם, עמ' 60-61.
 80 טבקאי, 'צבר', חיים מלאים, עמ' 99; הנ"ל, 'השי', הגלגל, 3.2.1944, עמ' 8.

ושותתות דם, ונטרפה דעתו. הוא הצליח להציל את כלבו, חברו הטוב, מידי הפורעים, ויצא עמו לנדרודים. החיילים הגרמנים התעללו במוטיל ובכלב עד שיום אחד בעט אחד החיילים בכלב וגרם למותו. אותו לילה יצא מוטיל אל היער בדחף עז לנקמה. הוא מצא את הפרטיזנים הרוסים, ושכנעם לאפשר לו להצטרף אליהם. בעזרתו הצליחו למלכד את הגשר החדש שהגרמנים בנו כדי לפוצץ את הרכבת הראשונה שתעבור שם. מוטיל, ששימש תצפיתן, היה לבדו כשהרכבת הראשונה הגיעה, והצליח לחבר את חוטי החשמל ולהפעיל את הפצצה. מאתיים חיילים גרמנים נהרגו בפעולה זו, ומוטיל הוצא להורג למחרת. בניגוד לתפיסה המקובלת, שבה הפרטיזנים נראו כגיבורים חזקי גוף ונפש, בסיפור הזה דמות הפרטיזן היהודי מוצגת כאנטי־גיבור.

ספרו של משה מוסנזון, **רשימות חיל עברי**, ראה אור בשנת תש"ד במסגרת הסדרה 'מן המוקד' של הוצאת עם עובד. הספר כינס רשימות פרי עטו שנדפסו בעיתון החייל העברי במשך כשנתיים, מחורף 1941 ועד לנובמבר 1943. מוסנזון (1909–1979) נולד בקמניץ פודולסק שבאימפריה הרוסית ועלה עם משפחתו ב־1911. המשפחה התיישבה בעין גנים, ומוסנזון הצטרף לתנועת הנוער העובד והיה שותף להקמת הקיבוצים מעוז חיים ונען. הוא התגייס בשנת 1940 ושירת כנהג עד לשחרורו ב־1946. על רקע הידיעות על השמדת היהודים שהגיעו אל החיילים, בין השאר, דרך העיתונות הארצישראלית, סיפר מוסנזון על פגישה מקרית עם אחד מחיילי יחידת ההובלה מספר 462, שאתו שירת בלוב קודם לכן. מוסנזון נזכר בשיחה שניהלו בעבר על משפחתו הענפה של החייל שנשארה בפולין. החייל סיפר שפגש חיילים מחיל התעופה שחזרו מארץ ישראל והביאו לו עיתונים מהארץ. באותו זמן הוא נהג במכונית עמוסה בשבויים גרמנים. לאחר שקרא את כל העיתונים, 'נוסע הייתי ושטן יושב על קצהו של הרדיאטור ושולח לשון: "נו?...?" [...] והיה רגע – הוסיף וקולו הצריד יותר – ואני עברתי גשר גבוה. במכוניתי ארבעים גרמנים נאצים. וחלפה מחשבת־רגע: אָתם, עם המכונית, אל התהום... אך המשכתי לנסוע עד מחנה השבויים'.⁸¹

אחת החוויות שעיצבו את יצירתם של הסופרים במדים היא חוויית המפגש עם ניצולי השואה.⁸² מעניין לציין שהסופרים במדים היו בין הראשונים לעסוק בשואת יהודי צפון אפריקה, וזאת מהסיבה הפשוטה שבעת שירותם הצבאי היו עדים לחורבן הקהילות היהודיות באותם אזורים. צבי ברמאיר (קודם: אדלר, 1915–1981) נולד בהונגריה. הוא עלה ב־1936 ושירת בפלוגת סולל בונה בצבא הבריטי. בשנת 1944 יצא לאור ברומא ספרו **שירי דאגה**, בעת ששירת שם כחייל. שירו 'לך, לך מי יסלח' מתאר את מפגשו של החייל עם יהודי בנגזי, ניצולי מחנה הריכוז היהודי ג'יידו שהוקם בלוב. המשורר נוכח, בעת הליכתו בעיר,

81 משה מוסנזון, **רשימות חיל עברי**, תל אביב תש"ד (להלן: מוסנזון, **רשימות חיל עברי**), עמ' 50.

82 על מפגש זה ראו, אהרן חטרי־ישי, **הבריגדה ושארית הפליטה: דרך הבכא של פליטי השואה מהשחרור עד הגיעם למולדת**, [תל אביב] 1999; **המפגש: פרוטוקול דברים שהושמעו בכנס שהתקיים בארכיון לתולדות ההגנה בתל אביב, ביום ד' י"ג בכסלו, תשנ"ב 20.11.91**, על נושא המפגש בין החיילים העברים בצבא הבריטי לבין שארית הפליטה במלחמת העולם השנייה, תל אביב 1993.

בחורבן העמוק של יהדות בנגזי, ובטראומה העזה שעדיין רדפה את הניצולים סביב מחנה הריכוז שכבר פסק לפעול בינואר 1943. הוא כתב: 'בִּפְתַח בַּיִת פְּצוּעַ נִצְבַת אַחַת / מִן הַיִּשְׂרָאֵלִיּוֹת, גְּדוֹלַת תּוֹגָה וְעֵז, / שְׂפֵלָה עֵין / שְׂפֵלָה דָמַע / וּמְדַמֵּעָה וּבּוֹכִיָּה כֶּךָ / וּמְקַטְרָגָת: 'גִּידוֹ, גִּידוֹ!' הנערה המפוחדת ממלמלת: 'שְׁהִינּוּ בְּגִידוֹ, הִיָּה הַמּוֹת / מְמוֹתָת בְּנוּ מָאד!' השיר מסתיים באמירה מתריסה כלפי דמותו של מוסוליני המרחפת מעל לעיר: 'מִי יִסְלַח אֶת אִפְסֵי-הַמָּחַר / בְּבִכֵי הַנְּעֵרוֹת? וְהֵטֵף לָאֵן יוֹבֵל? / מוֹל פְּרָצוּפֶךָ, הָאֲבִיר, נִצָּב אֲנִי / וּפִי יִתִּיז כֶּךָ לְעַמְתְּךָ: / מְנַזֵּל!' ⁸³

גם המשורר נח שטרן תיאר את מפגש החיילים עם הניצולים בשיר 'קבר בקסינו': 'מְטַעֵי-הַמּוֹת הַדְּמִיוֹנִים בֵּין כְּבוֹאוֹת-תְּמוֹנוֹת / וּמְגִן-דָּוֶד – נִצָּב בְּשִׂפְלֵי שָׂדֶה – / לֹא עָתָה יִכְבּוּם חֵילִים נְקֻשִׁים בְּרַכְבָּת עוֹבְרַת בֵּיעָף, / אִף לֹא פְּלִיטִים הַנוֹשְׂאִים הַחֶרֶבֶן בְּעֵינֵים'. ⁸⁴ שיר נוסף פרי עטו של נח שטרן, 'הפרטיזנית לחיל (מימי פגישת אחים באירופה)', מתעד פגישה בין החיילים הארצישראלים בצבא הבריטי, הלוחמים היהודים מ'כאן', ובין לוחמי הפרטיזנים מ'שם', מארצות אירופה. לדברי הפרטיזנית שהשיר נמסר כביכול מפיה, הופעת החיילים העברים על אדמת אירופה היא בגדר התגשמות של משאלה ש'רַךְ בְּסוֹד' העזו היהודים באירופה לחלום. ⁸⁵

כמה מרשימותיו של משה מוסנזון ברשימות חיל עברי הביאו לפני הקוראים בארץ ישראל תיאורים של מפגשיו עם ניצולי שואה במקומות שונים שאליהם הגיע עם יחידתו. ברשימותיו אלה מתבטאים רשמיו הקשים של מוסנזון ממצבם של הניצולים ומן הטראומה הפיזית והנפשית הקשה שעברו: 'היו לנו פגישות מסעירות-נפש אתם, עם אחינו, אשר שוחררו מידי התליין'. ⁸⁶ באחת הרשימות סיפר מוסנזון כיצד בעת חיפושו אחר נייד להדפסת החייל העברי באחת הערים בצפון אפריקה, ביקש מנער יהודי שיסייע לו למצוא את משרדי השלטון האיטלקיים שננטשו. מוסנזון נכנס אל הבניין ונתקל בנערה יהודייה יפיפייה שנראתה מבועתת, כאשר לפתע שמע את אמה קוראת לה. האם הופיעה מיד וגירשה אותו משם. עם צאתו, הנער הסביר את הסיבה להתנהגותה של האם:

היו לה שתי בנות תאומות, האחת היא שְׁרִינָה זו, והשניה ויקטוריה. בבית הגדול גרו האופיצרים הגרמנים והם לקחו את ויקטוריה לבית הזה. כולנו שמענו בלילה את הצעקות של ויקטוריה. עד חצי הלילה צעקה. כל הרחוב היהודי שמע. אבל מה יכלו לעשות? מן הצעקות האלה השתגעה אמה של ויקטוריה ושְׁרִינָה. והם, הרשעים, לקחו את ויקטוריה למחנה שלהם, על יד

83 צבי ברמאיר, 'לך, לך מי יסלח?', דבר (מהדורת צהריים), 11.2.1944; וראו שיר נוסף פרי עטו העוסק במפגש עם הניצולים: 'גלויה מרומי', לחיל, 6.10.1944, עמ' 3.

84 נח שטרן, 'קבר בקסינו', הר ירושלים, גיליון 30, 4.5.1945, עמ' 1; בין ערפלים, עמ' 141.

85 שטרן, 'הפרטיזנית לחיל: (מימי פגישת אחים באירופה)', בין ערפלים, עמ' 148.

86 מוסנזון, רשימות חיל עברי, עמ' 44; וכן ראו רשימות בספרו של הנ"ל, מכתבים מן המדבר, תל אביב 1943; וכן: הנ"ל, 'רכאו' (מפנקסו של חייל עברי), דבר, 27.7.1945.

טוברוק, ודי. יהודי מדרנה שהיה במחנה־עבודה על יד טוברוק סיפר אחר כך שהם קברו אותה שם. אמה של שרינה פוחדת מפני כל חייל.⁸⁷

*

הביקורת הספרותית סימנה את עלייתה של תופעת ספרות המלחמה העברית וקידמה אותה בברכה, גם אם לעתים נשמעה ביקורת על רמתן האמנותית של היצירות.⁸⁸ כך, למשל, בעקבות הופעת ספר שיריו של דב חומסקי אי־שם, כתב פינחס לנדר שבשיריו 'נארגת מסכת אינדיבידואלית עדינה במעמקים, שאין ההמוניות שבחוייה מטשטשתה. שירי אהבה ומות אין כמלחמה היודעת להעלותם, לחשפם מבעד לסגין הגס החיילי, מבעד למדי החאקי הדהים, אחידי הצבע'.⁸⁹ חיים תורן כתב על שירי חומסקי, שעצם הנושא של שירתו, תיאור אורח החיים המיוחד על נופו והווייתו, 'יש [בן] משום חידוש. [...] ואולם מתחת למעטה של רגשי נקם וזעם, של עלבון צורב ושנאה יוקדת, שאינה יודעת גבול, לאותו עם וואנדראלי, שהביא לעולם מלחמה ארורה זו, אין המשורר יכול לעקור מלבו את ההרגשה האנושית, הזכה והטבעית כל כך [...] אלומת שירים זו מכילה רחשי לב אנושיים טהורים של משורר עברי צעיר על אימי המלחמה ובלהותיה'.⁹⁰

לפרק זה בתולדות היישוב היהודי ובתולדות הספרות העברית חשיבות במחקרם של שני תחומים אלה. פרשת ההתגייסות מעידה על מעורבותם העמוקה של הצעירים מבין הסופרים בגורל היישוב ובגורל העולם היהודי באירופה שהלך ונחרב באותם ימים. חוויות המלחמה, הידיעות על השואה והמפגש עם הניצולים היו חוויות מכוננות עבור הסופרים במדים ויצירתם.

87 מוסנזון, רשימות חיל עברי, עמ' 65-66.

88 עמנואל בן־גריון, 'הספרות היפה העברית בתש"ד', בתוך: כנסת: דברי סופרים לזכר ח' נ' ביאליק, חוב' ט, תש"ה, עמ' 318; א"י, 'אהלים', גזית, כרך ז/א-יב, יולי-אוגוסט 1945, עמ' 61.

89 לנדר, השירה.

90 חיים תורן, 'משולחן הספרים: אי־שם', הגלגל, 12.4.1945, עמ' 14.

